

Dr Maria Januszewska-Warych

Uczelnia Jańskiego w Łomży

**MIROSŁAW ŁAPOT, *RELIGIA MOJŻESZOWA
W SZKOLNICTWIE PUBLICZNYM WE LWOWIE
W OKRESIE AUTONOMII GALICYJSKIEJ (1867–1918),
WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU HUMANISTYCZNO-
-PRZYRODNICZEGO IM. JANA DŁUGOSZA
W CZĘSTOCHOWIE, CZĘSTOCHOWA 2019, SS. 287***

W 2019 roku do rąk Czytelników trafiła nowa praca Mirosława Łapota zatytułowana *Religia mojżeszowa w szkolnictwie publicznym we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej (1867-1918)*. Autor kontynuuje swe badania nad zagadnieniami opieki, wychowania i kształcenia społeczności żydowskiej w dawnej stolicy Galicji, które zaprezentował wcześniej w monografiach: *Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem sierocym we Lwowie* (Gliwice 2011) oraz *Szkolnictwo żydowskie we Lwowie 1772–1939* (Częstochowa 2016). Tytuł nowej książki jednoznacznie wskazuje tematykę, miejsce oraz ramy czasowe badań, jej lektura daje jednak więcej niż sugeruje tytuł. Pisząc bowiem o nauczaniu religii mojżeszowej jako przedmiocie wykładanym w szkolnictwie publicznym we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej, Autor charakteryzuje w zasadzie obraz ideowych dylematów i politycznych tarć wewnątrz społeczności żydowskiej nie tylko we Lwowie, ale i w całej Galicji (a nawet Europie Środkowo-Wschodniej) oraz jej relacji z chrześcijańskim otoczeniem. Praca zatem, oprócz znaczenia historycznooświatowego, wprowadza czytelników w złożone zagadnienia żydowskiego życia w XIX i na początku XX wieku.

Należy podkreślić, że tematyka podjęta przez Autora jest nowym zagadnieniem w badaniach historycznooświatowych oraz historii żydowskiej na ziemiach polskich. Ukazanie procesu wprowadzania do szkolnego *curriculum* i kształtowania się nowoczesnej metodyki przedmiotu wcześniej niewykładanego w szkole publicznej, mającego zastąpić wielowiekową żydowską oświatę tradycyjną reprezentowaną przez cheder, jesziwę i dom żydowski, osadzenie go na tle gwałtownych przemian zachodzących w społeczeństwie żydowskim, począwszy od czasów oświecenia, jest pierwszą tego typu próbą badawczą. Już na wstępie recenzji należy stwierdzić, że jest to próba w dużym stopniu udana. Podstawowym walorem pracy jest oparcie jej na bogatej bazie źródłowej, pochodzącej głównie z archiwów i bibliotek lwowskich. Przekonuje o tym bibliografia zawierająca imponującą liczbę zespołów i dokumentów archiwalnych, pochodzących

z Centralnego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego, Archiwum Akt Dawnych oraz Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie. Dotarcie do nieznanych wcześniej dokumentów zaowocowało odkryciem nieobecnego w dotychczasowej historiografii aspektu edukacji religijnej wyznawców judaizmu w murach szkoły publicznej.

Książka obejmuje wstęp, dziewięć rozdziałów, zakończenie, aneks (biogramy nauczycieli), tabele, bibliografię, ikonografię (spis fotografii). Po trzech rozdziałach wprowadzających w realia życia społeczności żydowskiej we Lwowie, zagadnienia kształcenia religijnego i jego przemian pod wpływem rozwoju oświaty publicznej, szczególnie w dobie autonomii galicyjskiej, Autor przechodzi do charakterystyki ustawodawstwa, które wprowadziło religię mojżeszową do szkół ludowych i średnich w Galicji. W rozdziałach V i VI M. Łapot kreśli proces tworzenia planów, programów nauczania oraz podręczników do nowego przedmiotu. Jasno, a zarazem interesująco ukazuje w nich złożone dylematy związane z doborem i rozkładem treści nauczania oraz opracowaniem realizujących je podręczników, tak aby spełniły one zapisy prawa oświatowego, a także oczekiwania Żydów postępowych oraz konserwatywnych.

W rozdziale VII książki, poświęconym nauczycielom, dr M. Łapot skoncentrował się na problemie kształcenia nauczycieli i ich funkcjonowania w szkole. Przynosi on wiele interesujących ustaleń na temat kwalifikacji i okoliczności nabywania ich przez nauczycieli przedmiotu. Wyłania się z nich obraz nieudolności środowiska asymilacyjnego oraz Polaków organizujących warunki do asymilacji Żydów, które skutkowały nieobecnością aż do roku 1902 placówki kształcącej nauczycieli tego specyficznego przedmiotu. Nawet jednak założenie Zakładu dla Kształcenia Nauczycieli Religii Mojżeszowej we Lwowie w tym właśnie roku nie rozwiązało problemów realizacji przedmiotu, brakowało bowiem chętnych do nauczania degradowanego w hierarchii szkolnej przedmiotu, kwestionowanego przez ludność ortodoksyjną, ale także asymilującą się wraz z wyzbyciem się tożsamości religijnej.

Rozdział ten przynosi wiele ustaleń faktograficznych i interpretacyjnych, jednocześnie budzi kolejne pytania, które nie znalazły już rozwinięcia w recenzowanej pracy. Otóż fragment rozdziału o nauczycielskim ruchu związkowym dość lakonicznie odnosi się tak do kwestii konsolidowania się zawodowego nauczycieli religii mojżeszowej w szkole publicznej, jak i do ujawniających się rozbieżności w ich poglądach, co doprowadziło do podziału w środowisku nauczycieli. To istotny aspekt jednego z zasadniczych wątków monografii, szkoda jednak, że w nieznacznym stopniu odniesiono się do udziału tych nauczycieli w codziennym życiu Żydów.

Jest sprawą zrozumiałą, że w procesie charakteryzowania szkoły uwagę kieruje się w stronę nauczyciela. Nie można natomiast uzyskać pełnego wymiaru jej obrazu bez opisu środowiska uczniów, zwłaszcza jeśli tworzy ono w znacznym

stopniu odrębny w stosunku do nauczycieli świat wartości. M. Łapot skutecznie przeprowadził dowód na to, że wprowadzenie obowiązku nauki religii mojżeszowej dla żydowskich uczniów szkoły publicznej prowadziło do ostrych konfliktów między znaczną częścią Żydów, rodziców tych uczniów, a nauczycielami, którzy – jak stwierdził M. Łapot – wprawdzie „byli nauczycielami religii żydowskiej, lecz paradoksalnie dla ortodoksyjnej części współwyznawców byli odstępcami”. Wskazane byłoby jednak bliżej przyjrzeć się środowisku uczniów, w szczególności pochodzących z socjologicznie podstawowych grup żydowskich, dla których metoda nauczania przyjęta w chederze i w jesziwie (które w istocie były szkołami religijnymi) stanowiła optimum wychowawcze.

Charakterystyka kwestii dydaktycznych związanych z wprowadzeniem nowego przedmiotu do planów nauczania szkół galicyjskich miała swe reperkusje światopoglądowe, a raczej stały się one ich odbiciem. Dyskusje towarzyszące procesowi kształtowania się planów, programów, podręczników, sposobu kształcenia nauczycieli zostały omówione w najbardziej inspirującym poznawczo rozdziale IX. M. Łapot przedstawił w nim, jak na przedmiot ten zapatrywało się środowisko ortodoksyjne, środowisko opowiadające się za asymilacją w duchu niemieckim oraz syjonisci. Zaprezentowano także stanowisko strony polskiej. Główny wątek dyskursu skumulował się wokół pytania, czy religia mojżeszowa ma być wykładana w języku polskim. Spór o język wykładu ujawniał konflikt wewnątrz środowiska żydowskiego, dotyczący żydowskiej tożsamości i dalszych perspektyw życia w diasporze, zawarty w pytaniu: asymilacja czy syjonizm?

Dramaturgia stosunków wewnątrz żydowskich, których lustrzanym odbiciem były uwarunkowania kształtujące szkolnictwo, przedstawiona została w omawianej monografii dynamicznie, poczynając od przesłanek zarysowujących się konfliktów, poprzez ich przebieg, aż po niezamkniętą ostatecznie kartę niejednokrotnie dramatycznego sporu. W moim odbiorze właśnie ów spór i jego rezonans w szkole stanowi efektywnie przedstawioną ośnowę autorskiej pracy M. Łapota. Przekonujące było sięgnięcie w ustalaniu genezy konfliktu głęboko w przeszłość, w historię diaspory, w wyczerpujące zanalizowanie tych stron egzystencji Żydów, które wycisnęły swe piętno na wychowaniu i edukacji następnych pokoleń w całym przebiegu ich życia, poczynając już od pierwszych lat kolejnych pokoleń.

Autor monografii o religii mojżeszowej w publicznym szkolnictwie we Lwowie, dążąc do przedstawienia problemu w całej jego złożoności, musiał dalece w badaniu wykroczyć i poza teren Lwowa, i poza czas określony chronologicznie przez okres istnienia galicyjskiej autonomii; należy z uznaniem podkreślić trafność wyboru genezy zmian i głównych ich przesłanek, a także najistotniejszych nurtów ideowych w środowisku Żydów europejskich. W wieku XVIII splot europejskich zmian politycznych (rewolucja we Francji i jej promieniowanie na całą Europę), kulturalnych (bo to czas Oświecenia, a wkrótce po nim niemieckiego Romantyzmu), społecznych (formownie się i polityczna

emancypacja mieszczańskiej burżuazji), wreszcie cywilizacyjnych (maszyny parowe, pierwsze fabryki, rewolucja agrarna) odcisnęły się na przemianach świadomości znacznej części ludzi, zwłaszcza nowatorów – kreatorów nowych stosunków społecznych.

Ortodoksja żydowska, odległa od popytu na zmianę, nie gwarantowała Żydom efektywnej obecności w życiu społeczeństw. W następstwie w środowisku żydowskiej inteligencji zrodził się ruch intelektualny – Haskala, którego rzecznicy, przyjmując oświeceniowe idee, dążyli do – w zakresie doktryny – nowego spojrzenia na Talmud i Misznę, w opozycji do ujęć ortodoksyjnych, w sferze społecznej pragnęli, aby środowisko żydowskie było obywatelsko obecne w życiu społecznym w miejscu zamieszkania.

O ile Haskalę można uznać za ruch elitarny, to kolejny odłam, zwany chasydyzmem, był ruchem ludowym, zrzeszającym w połowie XIX wieku kilka milionów wyznawców. Powstał, gdyż zubożona w wyniku następstw ciągłych wojen na polskich Kresach Wschodnich ludność, w tym żydowska, poddawała się ideom mesjanistycznym. Żydzi zaś mistyce, kabalistyce, a w opozycji do rygorów rabinistycznej ortodoksji przeżywali religię w prostocie, ekstatycznych modlitwach i nowych rodzajach obrzędowości. Chasydzi, początkowo gwałtownie przez ortodoksów zwalczani, w okresie galicyjskiej autonomii zbliżyli się do nich we wspólnej walce przeciwko zwolennikom Haskali i rzecznikom polskiej asymilacji.

Do mozaiki sił żydowskich zaangażowanych przeciwko asymilacji Żydów galicyjskich do polskości i uczynienia z nich polskiego narodu dołączyli się syjoniści, którzy zyskiwali sobie wśród Żydów coraz większą popularność, a przejawem tego była popularność wydanej w roku 1896 książki – manifestu Theodora Herzla *Państwo żydowskie*. Syjoniści byli zwalczani przez chasydów oraz ortodoksów. W dobie autonomii galicyjskiej program syjonistów obejmował głównie wspieranie polityki osadnictwa żydowskiego w Palestynie oraz przygotowanie świadomości żydowskiej do odtworzenia żydowskiego państwa. Konflikt syjonistów ze zwolennikami asymilacji wyrażał się w tym, że „Asymilatorzy religijni chcieli ukształtować Polaków wyznania mojżeszowego, syjoniści zaś w obywateli przyszłego kraju zamieszkania narodowości żydowskiej, a religia miała być głównym komponentem świadomości narodowej”.

Żydzi galicyjscy byli w cesarstwie austriackim w okresie zaborów obiektem asymilacji do języka niemieckiego tak w szkole, jak i w działalności administracji. Pozostawiło to trwałe ślady, np. w postaci zmian nazwisk żydowskich na niemieckojęzyczne, w piśmiennictwie żydowskim, prasie, książkach. Stąd podjęte przez polskie władze w autonomii galicyjskiej próby asymilacji, także w szkolnictwie, napotkały w obszarze języka dwie bariery – żydowską i niemiecką. Dr M. Łapot obszernie przedstawił ten problem w jego szkolnym wymiarze, wskazując m.in. na to, że liczni nauczyciele religii mojżeszowej w szkole publicznej, chociaż powinni wykładać w języku polskim, nie byli w stanie

tego zrobić, gdyż go nie znali. Podobny problem istniał w odniesieniu do podęczników religii – dominowały opracowane wcześniej w języku niemieckim.

W omawianej monografii obok rozbudowanej relacji faktograficznej, z dużą liczbą tabel – część z nich mogła się znaleźć w aneksie – dominuje analiza przebiegu sporu o charakter nauczania religii mojżeszowej w szkole publicznej ze wskazaniem, jakim celom służyć miały propozycje optymalnego rozwiązania problemu, tak aby usatysfakcjonowane były w swych polskich dążeniach władze autonomii, a jednocześnie, aby przemiany mogły przyjąć środowiska żydowskie, nie tylko otwarte, modernistyczne, lecz i te, które pozostawały wobec nich w opozycji. Nieprzejednanie do tej zmiany manifestowali nieustannie ortodoksi – wrogo ustosunkowani do polskiego języka w nauczaniu religii mojżeszowej w szkole publicznej, a także zwolennicy asymilacji w języku niemieckim. M. Łapot podkreślił, że „ciążenie ku kulturze niemieckiej i Wiedniowi było widoczne w środowisku Żydów lwowskich w całym okresie autonomicznym”.

Perturbacje towarzyszące działaniom Rady Szkolnej Krajowej w celu stworzenia skutecznie funkcjonujących programów nauczania religii mojżeszowej w szkole publicznej i przewyciężenia oporów większości żydowskiego środowiska dr M. Łapot przedstawił drobiazgowo, zarówno opisowo, jak i analitycznie. W konkluzjach zaznaczył, że wprawdzie działalność zarówno samej RSK, jak i licznych zwolenników asymilacji tak z polskiej, jak i żydowskiej strony nie zakończyła się powodzeniem, jednak pewne efekty zostały uzyskane, gdyż „Wielu Żydów lwowskich pod koniec okresu autonomicznego, a także w międzywojennej Polsce czuło się Polakami wyznania mojżeszowego – znali język polski, polską kulturę, współtworzyli polską inteligencję, wykazywali się polskim patriotyzmem. Jednocześnie jednak pozostawali wyznawcami judaizmu, przynajmniej formalnie, związki z religią ograniczali do sporadycznych wizyt w synagodze i obchodzenia największych świąt żydowskich. Dla środowisk narodowych było to jednak za mało, by mogli zostać Polakami”. Wymogi asymilacyjne w stosunku do Żydów zderzyły się z wielowiekową kulturą walki żydowskiej wspólnoty o własną religijno-narodową tożsamość. Siły w tej konfrontacji okazały się nierównoważne.

Po zakończeniu głównej narracji opracowania znalazł się Aneks, w którym ujęto biogramy nauczycieli. Należy stwierdzić, że stanowi on cenne dopełnienie jego treści. Zamieszczono w nim życiorysy znanych w historiografii Żydów polskich, jak m.in. Majer Bałaban, Mojżesz Schorr czy Gerszon Bader (notabene to zaskakujące, że ci znakomici historycy i pisarz byli także nauczycielami religii mojżeszowej), zdecydowana większość dotyczy dotychczas anonimowych, zapomnianych osób, których życie i działalność przywraca pamięci następnym pokoleń opracowanie M. Łapota. Aneks stanowi cenne uzupełnienie zagadnień omawianych w pracy, a także jest wartością samą w sobie dla dalszych badań historii Żydów polskich i badań genealogicznych. Krytyczną uwagę należy odnieść do objętości biogramów, widoczny jest dysonans między obszer-

nym zaprezentowaniem kilku wiodących postaci a lakonicznym ujęciem innych, jak np. Ejzyka Hochmana, o którym można przeczytać jedynie, iż „W latach 1903–1906 był nauczycielem religii mojżeszowej w szkołach im. Kościuszki i im. Zimorowicza. Podczas wizytacji jego zajęć w 1903 r. J. Caro uznał, że »wypełnia swoje obowiązki gorliwie«”. Należy rozumieć, że tak wątle informacje są wynikiem dostępności źródeł na temat scharakteryzowanego nauczyciela.

Podsumowując, monografia dra M. Łapota jest rzetelnym opracowaniem naukowym, powstałym na podstawie bogatej bazy źródłowej, wnoszącym nowe fakty, wnioski i idee do obecnego stanu badań nad oświatą żydowską, galicyjską i historią Żydów w Polsce. Zadaniem badań historycznooświatowych jest przede wszystkim obiektywne ukazanie rzeczywistości oświatowej osadzonej w realiach epoki i miejsca, i to się M. Łopotowi w dużej mierze udało. Jej lektura pobudza jednak do głębszej refleksji. Pytaniem otwartym, inspirującym do kontynuowania badań, jest zagadnienie, na ile doświadczenia wyniesione z nauczania religii żydowskiej w szkole publicznej w dobie autonomii galicyjskiej zostały wykorzystane w niepodległej Polsce. Jest to pytanie o tyle istotne, że dwie dekady polskiej drugiej niepodległości zamknięte zostały unicestwieniem wraz z ludnością żydowską zarówno tych, którzy bronili się przed asymilacją, jak i tych, którzy się jej poddali, a owa zagłada objęła także żydowskie szkolnictwo i przedmiot religia mojżeszowa. Po Holokauście nie było już kogo jej nauczać w szkole publicznej i nie miał jej kto uczyć.

Lektura recenzowanej książki dostarczyła mi sporo satysfakcji. Była to satysfakcja nie tylko naukowa ze względu na to, iż pomogła mi w uporaniu się z ignorancją w odniesieniu do niektórych aspektów historii życia żydowskich wspólnot w ich dążeniach do tego, aby wbrew przeciwnostwom tworzonym przez świat w stosunku do Żydów zachować i utrwać własną religijno-narodową tożsamość.